

بررسی ریشه شناختی
فعل‌های زبان پهلوی
(فارسی میانه زردشتی)

دکتر یدالله منصوری

چاپ اول ۱۳۸۴

فرهنگستان زبان و ادب فارسی

نشر آثار / تهران ۱۳۸۴

بررسی ریشه شناختی فعلهای زبان پهلوی

(فارسی میانه زردشتی)

تألیف: دکتر یدالله منصوری

ویراستار علمی: دکتر چنگیز مولائی

مدیر فنی چاپ: حسین ایوبی زاده

چاپ اول: ۱۳۸۴

چاپ و صحافی: فرشیده

شابک: ۹۶۴-۷۵۳۱-۴۱-۹

ISBN: 964-7531-41-9

حق چاپ محفوظ است.

تیراژ ۱۵۰۰

منصوری، یدالله، ۱۳۴۵ -

بررسی ریشه شناختی فعلهای زبان پهلوی (فارسی میانه زردشتی) /
یدالله منصوری. - تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، نشر آثار،
۱۳۸۴.

پنجاه و پنج، ۵۸۹ ص.

ISBN 964-7531-41-9

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

Yadollah Mansouri.

ص.ع. به انگلیسی:

An Etymological Study of Pahlavi Verbs.

کتابنامه: ص. [۵۶۹] - ۵۸۸.

نمایه.

۱. زبان پهلوی - - فعل. ۲. زبان پهلوی - - ریشه شناسی.

۳. زبانهای ایرانی - - ریشه شناسی. الف. فرهنگستان زبان و ادب فارسی
(نشر آثار).

ب. عنوان.

۴۵. PIR ۱۹۸۵ / م ۹ ب ۴

/ ۷۵

۸۴-۱۹۱۳۰

کتابخانه ملی ایران

نشانی: ولنجک، خیابان پانزدهم شرقی، شماره ۳۶

تلفن: ۸-۲۴۱۴۳۹۳-۲۴۱۴۳۵۶ دورنگار: ۲-۲۴۱۴۳۵۶

وب گاه (وب سایت): www.persianacademy.ir

فهرست مطالب

پیش‌گفتار	پنج
گفتار یک: ساختار فعلهای زبان پهلوی	سیزده
مقوله‌های فعل	پانزده
ماده مضارع	شانزده
ماده واداری اصلی	شانزده
ماده آغازی	شانزده
ماده مجهول	شانزده
ماده واداری جعلی	هفده
ماده‌های مضارع جعلی	هیجده
ماده‌های ماضی جعلی	بیست و دو
رابطه ماده ماضی و مضارع	بیست و شش
فعلهایی که از ماده مضارع ساخته می‌شوند	بیست و هفت
شناسه	بیست و هشت
فعلهایی که از ماده ماضی ساخته می‌شوند	سی و یک
مشتقهای نام از ماده مضارع	سی و چهار
مشتقهای نام از ماده ماضی	سی و پنج
انواع نشانه‌های فعل	سی و شش
فعل کمکی	سی و هفت
پیشوندهای فعلی	سی و نه
فعل مرکب	چهل
عبارت فعلی	چهل و یک
گفتار دو: آواشناسی فعلهای زبان پهلوی	چهل و سه
ریشه‌شناسی فعلهای زبان پهلوی	۱
فهرست واژگان فارسی	۵۳۵
کتاب‌نامه	۵۶۷
چکیده انگلیسی	۵۹۰

به نام خدا

پیش‌گفتار

انگیزه نگارنده از گزینش و پژوهش این کار به عنوان بررسی ریشه‌شناختی فعلهای زبان پهلوی (فارسی میانه زردشتی) این بوده است که فعلهای زبان پهلوی به صورت مستقل و مجزا مورد بررسی قرارگیرد. شایان ذکر است که پژوهش و بررسی درباره فعلهای دیگر زبانهای ایرانی از سوی برخی از زبان‌شناسان و پژوهشگران زبانهای ایرانی، پیشینه نسبتاً دیرینه‌ای دارد و درباره بیشتر زبانهای ایرانی بررسی دستوری و ساختاری و گاه ریشه‌شناختی فعلها انجام پذیرفته است، در صورتی که درباره فعلهای زبان پهلوی (فارسی میانه زردشتی)، تاجایی که نگارنده آگاهی دارد، بررسی منسجم و پژوهش مستقل و جداگانه‌ای صورت نگرفته است. لذا نیاز و ضرورت ایجاب می‌کرد که درباره فعلهای زبان پهلوی نیز، بررسی مدون و مستقلی انجام گیرد. برای نمونه از کارهای ارزشمند استادان زبانهای ایرانی درباره افعال زبانهای ایرانی، آثار زیر را می‌توان نام برد، که این آثار جزو منابع اثر حاضر نیز به شمار می‌روند^۱:

فعلهای فارسی میانه اسناد ترفان، از و.ب. هنینگ^۲؛ رساله‌ای درباره زبان پارسی، از آ. گیلن^۳؛ بررسی ریشه‌شناختی و ساختاری فعلهای زبان سکایی در کتاب مطالعات دستوری سکایی، از آر.ای. امریک^۴؛ تحلیل نظام مربوط به فعل در زبان سغدی، اثر منتشر نشده‌ای از استاد ارجمند سرکار خانم دکتر بدرالزمان قریب (برای خلاصه روزآمد شده آن، نک. کتابنامه: نظام فعل در زبان سغدی، ۱۳۷۲)؛ فعل خوارزمی، از مدلقا صمدی؛ فعلهای اوستایی، اثر ژان کلنز^۵ و سرانجام باید از ماده‌های فعلهای فارسی دری، استاد فرزانه دکتر محسن ابوالقاسمی یاد کرد.

جایگاه زبان پهلوی (فارسی میانه زردشتی) - سه دوره تاریخی را برای زبانهای ایرانی در نظر گرفته‌اند:

۱ - دوره باستان: از زبانهای رایج در این دوره زبانهای سکایی و اوستایی از گروه شرقی، و زبانهای مادی و فارسی باستان متعلق به گروه غربی اسنادی برجای مانده‌است. تاریخ این دوره را از ۱۰۰۰ پیش از میلاد تا ۳۳۱ پیش از میلاد (زمان فروپاشی فرمانروایی هخامنشی) تخمین زده‌اند.^۱

۲ - دوره میانه: در این دوره زبانهای سکایی (ختی)، سغدی، خوارزمی و بلخی متعلق به گروه شرقی، و زبانهای پهلوی اشکانی (پهلوانیک، پارتی) و فارسی میانه (= پهلوی ساسانی یا فارسی میانه زردشتی و زبان فارسی میانه مانوی (ترفانی)) متعلق به گروه غربی رایج بوده‌است. تاریخ این دوره را نیز از ۳۳۱ پیش از میلاد تا ۸۶۷ میلادی (۲۵۴ قمری) دانسته‌اند.^۲

۳ - دوره نو: در این دوره زبانهایی مانند فارسی دری، بلوچی، کردی، از زبانهای ایرانی نو غربی؛ پشتو و آسی از زبانهای ایرانی نو شرقی متداول گردیده‌است. تاریخ این دوره هم از ۸۶۷ میلادی یعنی ۲۵۴ هجری قمری (آغاز فرمانروایی یعقوب لیث صفاری) شروع شده و تاکنون ادامه دارد.^۳ در آذربایجان تا زمان شاهان صفوی، به یکی از زبانهای ایرانی گفت‌گو و نگارش می‌شده‌است که تاریخ نگاران دوره اسلامی ایران به آن پهلوی آذری یا فهلوی آذری گفته‌اند.

زبان‌شناسان تاریخی، زبان فارسی را در دوران یاد شده، با توجه به سیر تاریخی و دگرگونی زبانی، به نامهای فارسی باستان، فارسی میانه و فارسی نو (دری) خوانده‌اند. از فارسی میانه که یکی از زبانهای ایرانی میانه غربی است، به‌طور کلی چهار نوع اثر و نوشته برجای مانده‌است. تنوع خط و محتوای این آثار و اسناد سبب شده، فارسی میانه را به چهار گونه جداگانه بخش‌بندی کنند:

۱ - فارسی میانه کتیبه‌ای^۴: آثار بجای مانده از آن، کتیبه‌ها و سنگ نوشته‌های پادشاهان و رجال ساسانی، سکه‌ها، سفال نوشته، پوست نوشته و غیره را شامل می‌شود.

۱- تک. ابوالقاسمی، تاریخ زبان ۱۲ به بعد.

۲- همان ۱۲۲ و ۱۴۰ به بعد.

۳- تک. همان ۲۸۳ به بعد. یادآوری می‌شود که امروزه زبانهای دیگر درون مرز ایران مانند مازندرانی، گیلکی، سمنانی و... و گویشها و زبانهای بیرون مرز ایران در ایالت پامیر افغانستان، چون شغنی، اشکاشمی، وخی... و سایر نواحی را بچند، که پیشینه بیشتر آنها در دوره

میانه و باستان روشن نیست. ۴- تک. همان ۱۴۷ به بعد؛ تفضلی، تاریخ ادبیات ۸۳ به بعد.

۲- فارسی میانه مانوی (ترفانی)^۱: آثار و نگاشته‌های مانی و پیروان وی را دربر می‌گیرد. این آثار و اسناد از واحه ترفان چین به دست آمده‌است.

۳- فارسی میانه زردشتی^۲: آثار و نوشته‌های دینی و غیردینی زردشتیان را دربر می‌گیرد. این زبان پس از اسلام به پهلوی مشهور شد.

۴- فارسی میانه مسیحی^۳: نوشته مسیحیان ایران را شامل می‌شود. از نوشته مسیحیان تنها ترجمه فارسی میانه بخشی از زبور برجای مانده‌است، بدین سبب به این زبان زبور پهلوی نیز گفته‌اند.

روش کار

نخست‌گزینش متنهای پهلوی: برای انجام این کار، متنهای پهلوی زیر، جهت گردآوری شواهد و بررسی فعلهای فارسی میانه زردشتی برگزیده شدند، که به ترتیب آلفبایی عبارتند از:

- ۱- ارداویراف نامه (ژینو)^۴؛ ۲- بندهش (انکلساریا)^۵؛ ۳- بردی دستویس ام. او. ۲۹ (مزدایور)^۶؛ ۴- پرسشها (جاماسپ آسا - هومباخ)^۷؛ ۵- پهلوی وندیداد (هوشنگ جاماسپ)^۸؛ ۶- پهلوی یسنا و ویسپرد (دابار)^۹؛ ۷- دادستان دینی (جعفری دهقی)^{۱۰}؛ ۸- دینکرد (مدن)^{۱۱}؛ ۹- دینکرد پنجم (آموزگار - تفضلی)^{۱۲}؛ ۱۰- دینکرد ششم (شاکد)^{۱۳}؛ ۱۱- راهنمای پهلوی، دو جلدی (نیبرگ)^{۱۴}؛ ۱۲- روایت امید اشویشتان (انکلساریا)^{۱۵}؛ ۱۳- روایت پهلوی، دو جلدی (ویلیامز)^{۱۶}؛ ۱۴- زند خرده اوستا (بخش سی روزه کوچک و سی روزه بزرگ) (دابار)^{۱۷}؛ ۱۵- زند و همن یسن (چرتی)^{۱۸}؛ ۱۶- شایست ناشایست (کوئوال)^{۱۹}؛ ۱۷- کارنامه اردشیر بابکان (فرهوشی)^{۲۰}؛ ۱۸-

۱- نک. ابوالقاسمی، همان ۱۵۱ به بعد؛ تفضلی، همان ۲۴۶ به بعد.

۲- نک. ابوالقاسمی، همان ۱۴۸ به بعد؛ تفضلی، همان ۱۱۱ به بعد.

۳- نک. کتابنامه: Ps.AB: Andreas, F.C.- Barr, Kaj, 1933

4- Gignoux

5- Anklesaria

6- Jamaspasa - Humbach

7- Hoshang Jamasp

8- Dhabhar

10- Madan

10- Shaked

11- Nyberg

12- Williams

13- Cereti

14- Kotwal

گزیده‌های زادسپرم (ژینیو - تفضلی)؛^{۱۹} - مادیان هزار دادستان (پریخانیان)؛^{۲۰} - متنهای پهلوی (جاماسپ آسانا)؛^{۲۱} - مینوی خرد (سنجانا)؛^{۲۲} - نیرنگستان (کوتوال - کرین بروک)؛^{۲۳} - هیریدستان (کوتوال - کرین بروک)؛^{۲۴} - در کنار متون یاد شده برخی از افعال فرهنگ کوچک پهلوی (مکنزی)؛^{۲۵} نیز برگزیده شده‌است.

شایان ذکر است که دو اولویت در گزینش متنهای پهلوی مقطع نظر بوده‌است. نخست گزینش متنهای معتبر پهلوی، دوم گزینش متنهایی که به صورت ویراسته چاپ شده‌اند و یا دارای واژه‌نامه بوده‌اند. از متن پهلوی دینکرد ویراسته مدن، فقط مثالهایی که نیبرگ و برخی از محققان ارجاع داده‌اند، باز خوانی شده‌است. متنهای زند پهلوی (ترجمه‌های اوستا به پهلوی) برای ذکر مثالهای کمیاب و شاذ و در عین حال روشن، استفاده شده‌است و از آوردن فعلهای مشکوک و مبهم خوداری شده‌است.

دوم ساختار: این اثر دارای یک پیش‌گفتار، دو گفتار به عنوان مقدمه، و پیکره اصلی با عنوان ریشه‌شناسی فعلهای زبان پهلوی، فهرست واژگان و کتاب‌نامه است. پیش‌گفتار آن حاصل سخن، انگیزه و شیوه انجام کار را بازگو می‌کند. گفتار نخست مقدمه آن، بررسی فعلهای فارسی میانه زردشتی را از نظر ساختاری و دستوری (صرفی - نحوی) دربرمی‌گیرد. طرح کلی فعل در زبان فارسی میانه زردشتی و انواع زمانها و ساختار و کاربرد آنها با یک یادو مثال به صورت مختصر ارائه می‌گردد. کتابها و مقاله‌های معتبری که در این زمینه نوشته شده و در دسترس نگارنده بوده، اساس قرار گرفته‌است. به‌ویژه ساختار اصلی این بخش (گفتار یک) بر پایه کتاب ارزشمند دستور تاریخی زبان فارسی، دکتر محسن ابوالقاسمی پایه‌گذاری شده‌است.

افزون بر آن، در بخش دیگر مقدمه (گفتار دو) برخی تحولات و دگرگونیهای آوایی آواهای زبان فارسی میانه زردشتی براساس فعلهای بررسی شده در این اثر، از زبانهای هندواروپایی تا فارسی (دری) به صورت گذرا یادآوری شده‌اند.

پیکره اصلی این اثر، فعلهای (= مصدرهای) فارسی میانه زردشتی را براساس ترتیب حروف لاتین از A تا Z به صورت واژه‌نامه، شامل می‌شود. نظم و ترتیب مداخل آن به‌قرار زیر است:

۱ - در بخش مداخل، مصدر و ماده مضارع به صورت آوانویسی و حرف نویسی همراه با

معناهای متعارف آمده‌است، پس از آن، یک مثال برای فعل ماضی و یک مثال برای فعل مضارع زبان پهلوی به صورت آوانویسی با ذکر مرجع، همراه با ترجمه به فارسی آورده شده‌است. آوانویسی براساس شیوه معروف مکنزی صورت گرفته‌است. در ترجمه بیشتر نحو جمله پهلوی مدنظر بوده‌است نه روانی و سلاست آن. چنانچه مصدر و یا ماده مضارع مدخل ستاره‌گذاری شده، مبنی بر فرضی و بازسازی بودن آن است. ذکر پهلوی اشکانی و فارسی میانه مسیحی و غیره در جلوی برخی مداخل، داخل علامت پرانتز ()، دخیل بودن آن فعل را از پهلوی اشکانی و فارسی میانه مسیحی و غیره نشان می‌دهد. چنانچه شاهد مثال برای مدخلی ذکر نشده، آن فعل از فرهنگ کوچک پهلوی مکنزی^{*} آورده شده‌است. برخی فعلها به دلایل شاذ بودن و یا تنوع معنایی دارای چند مثال هستند. چنانچه اختلاف آرا در قرائت فعل مورد نظر وجود داشته پس از ترجمه با ذکر مأخذ بازگو شده‌است. اگر استنباط نگارنده درباره قرائت و بررسی فعلها با متن اصلی متفاوت بوده در همان جا ذکر گردیده‌است.

- ۲- در بخش ریشه شناختی، ماده ماضی و صورت فرضی ایرانی باستان آن، همچنین ماده مضارع و صورت فرضی ایرانی باستان آن ذکر می‌شود. برخی دگرگونی آوایی آنها به صورت گذرا یادآوری می‌گردد. چنان که ماده‌های ماضی و مضارع جعلی بوده باشد، به عبارتی، از اسم و صفت و غیر آن ساخته شده باشد در مراحل اشتقاق، در حد امکان صورت فرضی ایرانی باستان آن بازگو شده و معادلهای اسمی و صفتی و یا سایر نمونه‌های دیگر در برخی زبان‌ها اشاره گردیده‌است.
- ۳- ریشه ایرانی باستان فعلها و صورت فرضی آن ریشه‌ها در زبان هندواروپایی، و در برخی موارد یک یا دو نمونه معادل از زبانهای اروپایی (اغلب یونانی و لاتین) ذکر می‌شوند و در کنار آن ریشه زبان سنسکریت و یک نمونه فعل مضارع (بیشتر سوم شخص مفرد) با معنی مصدری در آن زبان نیز آورده می‌شود. سپس به تناسب اشتقاق، ریشه فارسی باستان، اوستایی و ذکر ماده مضارع یا برخی ماده‌های دیگر، صفت مفعولی و فاعلی در زبانهای فارسی باستان و اوستایی صورت می‌گیرد. در این قسمت، نخست ریشه پذیرفته شده مطرح می‌شود، اما چنانچه اختلاف نظر در ریشه فعلها وجود داشته باشد، با ذکر مأخذ در ذیل نظریه پذیرفته شده به طور گذرا به آنها اشاره می‌گردد. استنباط و نظر نگارنده در بخش اشتقاق و بعضاً در موارد دیگر با نشانه (م) به معنی مؤلف ذکر شده‌است.

* A Concise Pahlavi Dictionary, 1971.

۴- معادل فعلهای فارسی میانه زردشتی در زبانهای ایرانی میانه غربی، یعنی در پهلوی اشکانی (پارتی) و فارسی میانه مانوی (ترفانی) و در برخی موارد صورت کتیبه‌ای فارسی میانه و پهلوی اشکانی فعلها، به صورت ماده مضارع و ماده ماضی (صفت مفعولی) و برخی مشتقات آنها ذکر می‌گردد. از خود فارسی میانه زردشتی نیز برخی مشتقات فعل مورد نظر (مدخل) آورده می‌شود. در صورت امکان معادل پازند فعلها، به صورت مصدر و ماده مضارع و یا سایر نمونه یادآوری شده است. در برخی موارد واژه‌های پهلوی اشکانی و یا دیگر زبانهای ایرانی که به صورت دخیل در زبان اومنی آمده، در زیر پهلوی اشکانی و غیر آن اشاره شده است. این نکته نیز بایسته یادآوری است که آوردن معادل کتیبه‌های فارسی میانه و پازنده به عنوان یک زبان مستقل ایرانی میانه، بلکه ذکر کتیبه‌های فارسی میانه به عنوان گونه‌های کهن، و ذکر پازند به عنوان گونه نو در قالب تحریر، که شاید بیانگر تلفظ هم باشد، نسبت به زبان فارسی میانه زردشتی مدنظر بوده است.

۵- معادل فعلهای فارسی میانه زردشتی در زبانهای ایرانی میانه شرقی، یعنی در زبانهای سکایی، سغدی (بودایی، مانوی، مسیحی، غیردینی)، خوارزمی و بلخی به صورت ماده مضارع و ماده ماضی (صفت مفعولی) یا برخی نمونه‌های دیگر آورده شده‌اند.

۶- در پایان نیز فعلهای فارسی میانه زردشتی که به فارسی (دری) به صورت مصدر، ماده ماضی و ماده مضارع و در برخی موارد، نمونه‌ها و مشتقات دیگر، اغلب اسم مصدر، صفت فاعلی، مفعولی و غیره رسیده‌اند، ذکر شده‌اند. در کنار آن، معادلهای برخی زبانها و گویشهای نو، مثل آسی (ایرونی، دیگوری)، پشتو، بلوچی و کردی آورده شده است. گاهی برای نمونه‌های نادر فارسی شواهد منظوم و منثور از متون نظم و نثر اغلب با ذکر مرجع آورده شده است. مواردی که ارجاع شواهد فقط به ذکر نام نویسنده و شاعر یا نام اثر بسنده شده از لغت نامه دهخدا نقل شده است. بخش پایانی این اثر را فهرست واژگان فارسی و کتاب نامه (فهرست منابع و مآخذ فارسی و خارجی) دربر می‌گیرد.

در پایان بایسته است که مراتب سپاس خود را از استادان و دوستان ارجمندی که هر یک به طریقی راهنما و مشوق من بوده‌اند ابراز نمایم. به ویژه استادان فاضلی که از افادات شفاهی و رشحات قلمی آنان بهره‌مند گشته‌ام. استاد دانشمند جناب آقای دکتر بهمن سرکاراتی، که در دوره کارشناسی شاگرد ایشان بودم و برای ادامه تحصیل راهنما و مشوق من بوده‌اند، و هم‌اکنون نیز افتخار همکاری‌شان را دارم و استاد فرزانه جناب آقای دکتر محسن ابوالقاسمی، که سالها افتخار شاگردی ایشان را داشته‌ام و از کلاس درس و نوشته‌های ایشان نکته‌ها آموخته‌ام.

همچنین از استادان گرامی سرکار خانم دکتر بدرالزمان قریب و سرکار خانم دکتر ژاله آموزگار که در کلاس درس یک حرف و دو حرف بر زبانم نهاده‌اند و مرا رهین منت ساخته‌اند، قدردانی می‌کنم. دوست گرانمایه، جناب آقای دکتر چنگیز مولائی با فضیلت علمی خود این کار را ویرایش علمی کردند و نکات ارزنده‌ای را به نگارنده گوش زد کردند، از ایشان نیز کمال قدرشناسی دارم. سرانجام از همسر شکیبا و بر دبارم سپاس‌گزارم، که اگر بردباری ایشان در زندگی همراه من نبود این کار، که شش سال آزار زمان و زندگی برده‌است، به انجام نمی‌رسید. باید یادآوری کنم که کاستی‌ها و نارسایی‌ها این اثر را بدون هیچ ادعایی می‌پذیرم و علاقه‌مندم صاحب نظران نظرهای صائب خود را از نگارنده دریغ نکنند. امید و خواسته آن است که این اثر در شناخت زبان پهلوی (فارسی میانه)، زبان فارسی و دیگر زبانهای ایرانی سودمند باشد.

یدالله منصوری

تهران، خرداد ۱۳۸۴